

Landskap med vildgäss.
Målning av gästrik konstnären
Ecke Hedberg (1868-1959) som räknas
som en av det tidiga 1900-talets
skickligaste naturmålare.

Länsmuseet Gävleborg.

Ödmården:

En väldig skog som levde upp till sitt namn

På gränsen mellan Gästrikland, Hälsingland och Dalarna ligger ett vidsträckt, 200 000 hektar stort skogsområde. Det är en och samma skog men kallas i öster för Ödmården och i väster Hälsingeskogen. För tusen år sedan var höjderna lika blånande som de i senare tid kommit att beskrivas – men det var få människor som såg dem. Kanske var det därför skogen fick sitt namn.

Lars Kardell är professor emeritus och var verksam vid Sveriges lantbruksuniversitet fram till 2001. Han har skrivit ett närmast oändligt antal historiska essäer och böcker, bland dem standardverket *Svenskarna och skogen*. Under senare år har han ägnat mycken tid i arkiven i sin forskning kring Ödmården och dess historia. Den här artikeln är ett kort sammandrag av vad han funnit.

DET MEDELTIDA OCH MYTISKT KLINGANDE NAMNET Ödmården väckte för några år sedan mina tankar till liv och jag har därefter ägnat den här skogen en hel del tid. Även om det i väster kallas Hälsingeskogen använder jag i den här artikeln för enkelhets skull namnet Ödmården för hela området. Detta "mitt" Ödmården sträcker sig från Ockelbo i öster till Svabensverk i väster och från Järbo i söder till Kilafors i norr.

UNDER DE DRYGA 10 000 ÅR, som gått sedan isen lämnade Ödmården har människor undersökt och utnyttjat de resurser som finns i naturen. I trakten av Ockelbo har man funnit boplatser som är mellan 7 000 och 8 500 år gamla. Fynden pekar på långväga byteshandel – från fjällkedjan ner till de sydsvenska kusterna.

I samband med nutida åkerbruk har här som annorstädes ett stort antal stenföremål hittats i hela randområdet. Bronsåldersfolket gör sig påmint genom alla kuströsen mellan Testeboån och Ljusnan. Rester av myrjärnstillverkning finns i alla socknar, där det hittills äldsta slaggyrpet är daterat till äldre järnålder (250–540 e. Kr.).

En bygd börjar skymta på 800-talet och är fullt utvecklad på 1000-talet. Gravfält finns i samtliga socknar. Runstenarna är få. Stenkyrkor uppfördes i sent 1200-tal men kristendomen hade nog börjat tillämpas långt innan dess.

Det är inte känt när tysk teknik med gruvbrytning, vattenhjul, masugnar och hammare nådde Ödmården. Men år 1374 utfärdade kungen, Albrecht av Mecklenburg, privilegier för Torsåkers bergslag. Den gamla myrjärnstillverkningen lär dock ha fortsatt parallellt under lång tid. Utöver en eller annan skogsbrand bör dock järntillverkningens påverkan på storskogen ha varit minimal.

DET SOM FÅNGADE MITT INTRESSE FÖR Ödmården var ärkebiskop Nils Allessons bevarade pergamentbrev från år 1302. I detta uppmanas de boende i närliggande socknar att avstå från vissa rättigheter i allmänningarna till brukarna av den själstuga som fanns i de djupa skogarna mellan Hamrånge vid kusten och Kilafors. I ett skyddsbrev från 1320-talet får nyodlare rätt att slå sig ned på konungens allmänning inom nuvarande Skogs socken. Det tyder på en tidig regalisering, det vill säga att kungamakten redan då hävdade sin överhöghet av obebodda trakter.

Märkligt nog dyker Ödmården under namn av *Eyskogamörk* upp i en isländsk saga från mitten av 1300-talet. Enligt denna vistades här illgärningsmannen Sote. Huruvida sagans innehåll varit känt under tidigare århundranden är oviss. Men berättelsen har under

senare sekler gett Ödmården ett dåligt rykte. Det kunde vara bekymmersamt att färdas genom de här markerna, liksom det var i alla stora skogar i gamla tider.

FOLKÖKNINGEN UNDER 1500-TALETS SENARE HÄLFT drev människor ut på skogen. Varje ny person krävde avkastningen från en ko. När betes- och slättermöjligheterna blev knappa tvingades man längre in på skogen. En dag blev det för långt att gå fram och tillbaka med boskapen och då etablerade man fåbodar. Nyare forskning pekar på att det kan ha skett under 1500-talet. Enligt landskapshandlingarna år 1605 fanns i exempelvis Ockelbo fåbodar till samtliga 13 hemman. Då, om inte förr, hade alla gårdar runt Ödmården del i fåbodlag.

I och med att finnar från Savolax under 1580-talet dyker upp i handlingarna sker något nytt. Nu steg röken från svedjeeldar över horisonten. Skogen togs i besittning.

Det finns flera förklaringar till varför människor från det inre av Finland började vandra västerut och via Åbo och Gävle ta sig upp till Ockelbos västra trakter. Färdvägarna var visserligen sedan länge upp-trampade. Men få är de som frivilligt ger sig av från sin hembygd.

Ödmården breder ut sig över det en gång nästan helt öde landskapet mellan Gästrikland, Hälsingland och Dalarna.

Nöd och umbäranden låg säkert bakom. Jag undrar hur man klarade livets nödtorft vid framkomsten till Ockelbo. Hur gjorde man sig förstådd? Hur klarade man sig tills de första skördarna på svedjorna kunde bärgas efter fyra år?

DEN SVENSKA STATEN VAR I SLUTET AV 1500-talet gynnsamt inställd till kolonisation. Formellt skulle koloniserarna söka ett nedsättningsbrev i det kungliga kansliet, varefter landshövdingen fick i uppgift att ordna syn på plats innan tillstånd gavs. Om så blev fallet antecknades ett nytt kronotorp i jordeboken. Hur man praktiskt gick till väga i denna omständliga process är oklart. Men märkligt nog bevarades nedsättningsbrev i många finntorp och kunde dryga seklet senare uppvisas vid tvister.

Kolonisationen gick inte helt problemfritt. År 1603 utfärdade Karl IX ett skyddsbrev för Ockelbofinnarna. Dessa hade utsatts för övervåld av socknens bönder och knektar och blivit fråntagna ägodelar.

På Dalasidan dömdes år 1599 ett antal personer för röveri mot de finnar som bodde vid Hälsingegränsen. I domböckerna finns flera fall där man är oense om jakt, fiske, slätter och bete. Men då bebyggelsen över tid utvecklades och mångdubblades kan inte konflikterna ha varit alltför besvärande.

År 1628 fanns det i Ockelbo 13 hushåll på finnskogen. I Alfta, Bollnäs och Hanebo upprättades ett decennium senare (1639) kartor över 12 bosättningar. På var och en av dessa hade man då i genomsnitt odlat upp 1,5 hektar. Det stora antalet kreatur är slående. Varje enhet hade i medeltal ett par hästar, 22 nöt och 20 får. På många enheter fanns också getter. Åren 1693/94 noterade Gävleprosten Johan Schaeffer, som missionerade bland finnarna, att det fanns 50 bosättningar befolkade av 459 vuxna. Inklusive barn bör det totalt ha rört sig om minst 700 människor. Sett ur denna synvinkel blev den finska kolonisationen framgångsrik.

I ARKIVEN KAN MAN BLAND ALLA TRIVIALA uppgifter också stöta på dramatiska händelser i det förflutna som bland annat den följande:

Sommaren 1677 ankom en *gevaldiger* (en kunglig ämbetsman) till Ockelbo i uppdrag att värva folk till kungens livgarde. I uppgiften ingick också att efterspana löst folk som höll sig undan hos finnarna i socknens "wijdlufftige skougar". Han kom till ett icke namngivet finntorp, där man inte förstod svenska. Gevaldigern släpade med sig husets son. Hustrun begav sig ut i skogen och hämtade hem sin man. Hon trodde det var en ogärningsman, en "Jute" som var i farten.

På något vis lyckades finnen med yxan i hand hinna upp gevaldigern med den fångslade sonen. Han gav sig på gevaldigern och tillfogade honom flera slag i huvudet och tog med sig sonen hem. Det blev sedan rättegång, där man inte fann någon ursäkt för att finntorparen inte kunde språket utan dömde honom till döden för att ha burit hand på en kunglig ämbetsman. Hovrätten mildrade dock straffet och ersatte det med tre gatlopp. Inget är känt om hur livet efter detta bestialiska straff blev för torparen och hans familj.

PÅ 1600-TALET BÖRjade DET ETABLERAS JÄRNBRUK i Ödmården.

Ofta var det holländare som hade såväl kunskaper som kapital och organisationsförmåga som stod för initiativen. Lönsamheten var god. I brukens ägarlängder dyker också namnen på nyadlade ämbetsmän och bemärkta krigsbefäl upp.

Ockelboverken intar en särskild plats i beskrivningen av skogsutnyttjandet inom Ödmården. Dess historia går tillbaka till läkaren Sven Bröms (1612–1693), som hade varit livmedikus vid hovet och under 1660-talet återvänt till sin hembygd. Här investerade han sin förvärvade förmögenhet i ett järnbruk.

I slutet av 1700-talet

fanns det 50 finska bosättningar i Ödmårdens skogar. Inklusivt barn rörde det sig om minst 700 människor, vilket bör ha varit en betydande andel av den totala befolkningen.

Bild: Hilding Mickelsson, Hälsinglands museum.

Själstugan i Själstuga

Enkla härbärgen där de som färdades genom landet kunde övernatta fanns förmodligen redan i förkristen tid. Men med kristendomen och de omfattande pilgrimsvandringarna till Olav den heliges grav i Nidaros växte behovet av sådana härbärgen – som nu börjat kallas själstugor.

Genom Ödmårdens obebbyggda skogar slingrade sig pilgrimsleden från Hamrånge vid kusten upp mot Kilafors. Strax norr om gränsen mellan Gästrikland och Hälsingland fanns en sådan själstuga, där pilgrimer och andra kunde få skydd och övernatta.

Platsen heter än idag Själstuga. Där finns också en minnessten över Den helige Staffan, Hälsinglands apostel, som enligt sägnerna ha stenats till döds här på 1000-talet.

Det är anmärkningsvärt vilken generositet som socknens bönder visade den hemvänder kyrkoherdesonen. Han fick utan ersättning upparbeta gruvor samt anlägga masugn och hammare förutsatt att deras egendom inte drabbades av något ohägn.

Viktigast vid inrättandet av en masugn eller hammare var tillgången till ett vattenfall. Malm kunde på vinterföre föras fem till tio mil och kolet åtminstone halvannan mil. Även limsten (kalk) tålde långa transporter, liksom den färdiga produkten, stångjärn.

År 1637 inrättades Bergskollegiet med uppgift att främja brukens utveckling. Dessa gavs rätt att ta ved och träkol från kronans allmänningar till ett lågt pris. Denna avgift kallades *rekognition* och fångstområdet benämndes *rekognitionsskog*. Under 1800-talet fick bruken mot en billig penning köpa den till full äganderätt.

MED BERGSBRUKET ÄNDRADES SPELREGLERNA för dem som levde i skogarna. Positivt var att det skapades arbetstillfällen genom kolning och körslor. Negativt att man successivt blev beroende av bruken – som med stöd av lagen gjorde vad de kunde för att hindra det traditionella svedjandet. Under 200 år kom sedan tvister om svedjningen att pågå inom Ödmården.

Sven Bröms dotter, Catarina (1665–1735) tog över Ockelboverken efter faderns död och utvecklade verksamheten med fast hand. År 1717 hade hon 21 skattlagda och 30 oskattlagda finnar på sina tilldelade marker. Hon fann det rimligt att betala dessa skatter mot att hon fick disponera torparna till tjänst för bruken. Finnarna skulle således betala skatten genom att arbeta på bruken. Men så blev inte alltid fallet. En syn detta år visade att de flesta svedjat och blev nu anklagade vid bergstinget i Torsåker. Deras grödor togs i beslag och länsmannen beordrades att provtröska.

Domen blev hård. Det sammanlagda bötesbeloppet uppgick till 3 916 daler kopparmynt, motsvarande värdet av 150 tunnor råg. Finnarna överklagade och önskade sig bli skilda från brukens tvång. Karl XII biföll överklagandet, förmodligen på grund av att samtliga torp var inroterade till soldatunderhåll.

Landshövdingen beordrades se till att finnarna fick behålla sina förmåner och länsmannen att återställa det som tagits i beslag. Men då överklagade i sin tur fru Bröms. På det här viset fortsatte sedan tvisterna i Ockelbo under decennier.

Skogsutnyttjandet under 1700-talet

BÖNDER OCH TORPARE GJORDE smärre intrång i skogen genom sina nyodlingar. De svedjade såväl lagligt som olagligt med fokus på betes- och slåttermöjligheter. Tvisterna kring detta var många såväl mellan brukarna inbördes som mellan dessa och bruken. Då och då inträffade skogsbränder, vilket sällan bekymrade befolkningen eftersom det nästan alltid medförde bättre skogsbete.

Bruksägarna var helt fokuserade på stångjärn. Av detta skäl blev det aldrig någon mer industriell drift kring tjära, pottaska eller salpeter i Ödmården. Tvister kring byggnadstimmer och nävertäkt dyker några gånger upp i domböckerna liksom även kring dämning i rinnande vatten.

En ladugård vid Rickebo fäbod på Bollnäs södra Finnskog hösten 2023. Här har markerna utnyttjats under minst 400 år innan skogen nu tillåts att komma tillbaka.

Foto: Lars Kardell

Skottpengar utbetalades för björn, varg, lo och räv. År 1766 lyckas jägmästare Erland Ström få en bonde i Ockelbo fälld för olaga älgjakt med höga böter som följd. Om fisket är det värt att notera hur en bruksförvaltare vid Svartnäs år 1791 försöker få ensamrätt på fisket i en skogssjö där han planterat in "åtskilligt slags fisk".

Syneprotokollen kring svedjning visar att medelarealerna var små, upp till ett halvt tunnland, alltså en kvarts hektar. Dock framstår det som märkligt att man under århundraden kunde bråka utan att taxera skogen och beräkna behovet. Uppenbart kunde man rita arealriktiga kartor och lika uppenbart bestämma omloppstiden genom räkning av årsringar på stubbar.

Ockelboverkens ägare ansökte exempelvis år 1803 om rätt att öka sin tillverkning i Åmot till 315 ton smide. Detta torde ha krävt en kolmängd motsvarande drygt 20 000 fastkubikmeter. Teoretiskt vid ett mycket lågt ansatt virkesförråd skulle denna volym ha stått på 200 till 400 hektar. Inom en radie av tio km från bruket fanns 32 000 hektar skog. Dubblas denna siffra till 20 km, det vill säga det maximala transportavståndet för kol, ökade skogsarealen till 126 000 hektar. Rimligen räckte skogen till även om man beaktar de bofastas behov.

SUCCESSIVT STÄRKTE ALLMOGEN SIN STÄLLNING under 1700-talet. År 1769 ansökte exempelvis alla åbor på Ockelboskogen om att få rätt till skatteköp. Det gjorde också bruksägaren. Men i detta fall fick åborna företrädare. På Hälsingesidan lyckades bönder i Bollnäs och Alfta stå emot intrång från Svartnäs och Dalfors bruk.

I den lilla byn Sibo

utanför Kilafors i Hälsingland började *Skogens Kol* tillverka träkol 1877. En fabrik för koltillverkning i industriell skala kördes igång 1906. Skogens kol ägdes av nio järnbruk som då fortfarande använde träkol i sina processer.

Vykort i Järnvägmuseums samlingar.

Nu hjälpte inte detta, då många torpare, och även bönder, var skuldsatta under bruken. Mellan åren 1752 och 1815 köpte ägarna till Svartnäs bruk 44 torp, odlingar och slättermarker. En stor majoritet av dessa affärer genomfördes åren 1771–1774 då landet var drabbat av svår missväxt.

Sågverk

MELLAN ÅREN 1676 OCH 1856 hade det i Ödmården och därikring etablerats 17 bruk, där man tillverkade stångjärn eller smidda föremål. Under 1800-talets andra hälft skedde sedan, liksom i hela landet, en omfattande bruksdöd.

Inte minst till följd av järnvägsnätets utbyggnad koncentrerades driften till större anläggningar. Åmot höll ut till 1887 och Kilafors till 1895. Sist ut blev hyttan i Jädraås som blåstes ned 1930. Men kolningsintensiteten avtog inte, då träkol istället började transporteras långväga på räls. I Kilafors etablerades Skogens Kol AB som tillverkade träkol i industriell skala. I Lingbo inrättade Hushållningssällskapet en kolarskola.

Sedan järnvägen mellan Falun och Gävle blivit klar 1859 anlades tre större vattensågar vid sjön Runn. Efterfrågan på plank och bräder i Västeuropa drev utvecklingen. Även om en eller annan ångsåg kan dateras till sent 1850-tal dröjde det till sekelskiftet innan denna teknik blev allena rådande. Då hade också de stora exportsågarna flyttat till kusten och fanns nu vid Skutskär, Kastet, Norrsundet och Ljusne. Men de var inte ensamma om att förädla Ödmårdens timmerstockar. Totalt etablerades minst 125 sågverk av olika storlek i området, dock var inte alla verksamma samtidigt.

Bilden på högersidan

Här och var med utblick möter betraktaren idag ett helt nytt landskap.

Foto: Lars Kardell.

Skogvaktarmord i Åmot

I arkivhandlingarna framträder skogvaktaren Olof Bölberg från Åmot som tämligen avskydd i finnskogarna. Vid flera tillfällen drog han folk inför rätta för olagligt svedjande. Men han var mutbar.

En finntorpare hade lovat honom en summa pengar, om han inte lagförde denne för en anlagd svedja. Som alternativ skulle Bölberg få en kalv.

Skogvaktaren var inte nöjd med detta utan krävde en ko. Finntorparens hustru hade en släkting i en by på andra sidan Hälsingegränsen. Denne tubbades nu att mörda skogvaktaren.

Dådet utfördes år 1742 i Åmot, där förövaren inte var känd. Men det hela uppdagades och såväl finntorparen som hans hustru och hennes släkting dömdes till döden genom halshuggning. Männens kvarlevor skulle steglas och kvinnans brännas. Det finns dock inga noteringar om var straffet utfördes.

I DEN SEGA SKIFTESPROCESSEN MELLAN ÅREN

1817 och 1851 tilldelades 34 torp och lägenheter inom Ockelboverkens rekognitionsområde vardera 90 hektar skog. Samma förrättning i Svartnäs ledde till att 50 torp vardera fick 70 hektar skog.

När sedan storskiftet nådde Svärdsjö avstyckades 8 500 hektar till två besparingsskogar. På Hälsingesidan ledde skiftena till att bruken helt blev utan skog.

Men detta hjälpte föga, ty när slutresultatet summerades ägde de båda bolagen Stora Kopparbergs Bergslags AB och Kopparbergs- Hofors Sågverks AB tillsammans 90 procent av områdets skogar. Förutom att man övertog skuldsatta fastigheter handlade det om köp av avverkningsrätter.

På Bollnäs finnskog anlätade Svartnäs bruksägare en gästgivare som mellanhand vid dessa köp. Denne hade tydligen stort förtroende i sin omgivning. Han förhandlade med bönder som ägde fåbodrättigheter, skrev köpeavtal och betalade med

medel som bruksägarna ställt till förfogande. År 1854 kom man över 9 000 hektar för 67 000 riksdaler på 50-åriga kontrakt.

En hektar skog hade ett värde motsvarande en halv tunna råg. En taxering visade att det fanns 128 000 timmerträd eller i snitt 20 per hektar. Anmärkningsvärt var att svedjebruket fortfarande pågick och att över hälften av vissa skiften bestod av äldre och yngre svedjeländ.

De flesta avverkningsrätter övergick så småningom genom tilläggsköp till full äganderätt. Det går knappast att läsa en under 1900-talet publicerad skrift utan att det förekommer berättelser om hur kapitalstarka exploatörer lurade allmogen på deras skogstillgångar. Sådant förekom säkert, vilket det nog gör i alla affärssuppgörelser, där framtiden är oviss. Men det finns ingen anledning tro att skogsägare inom Ödmården sålde sina avverkningsrätter och senare utskogsskiften till underpris. Skogsmarken var tämligen värdelös fram till den dag, då flottlederrensats, sågverk byggts och exportförsäljning organiserats.

I BÖRJAN AV 1900-TALET UPPMÄRKSAMMADES arbetsförhållandena i de svenska skogarna. Enkäter skickades till provinsialläkare och kommuner. Provinsialläkaren i Ockelbo rapporterade år 1912 att kolbullar var den vanligaste maträtten nedsköljd med upp till åtta koppar kaffe per dag. Han framhöll att behovet ”av väl lagad mat, snygghet och renlighet” var stort.

Jägmästaren i Österdalarnas revir ansåg att den långa isoleringen i timmerkojorna verkade förlöande på skogsarbetaren och ”mången gång demoraliserande”, då de sämre elementen hade inverkan på ännu ofördärvad ungdom. Lunginflammation var inte ovanlig och olycksfall inträffade ofta.

De omfattande utredningarna ledde till att en skogshärbärgeslag infördes 1920 där arbetsgivarna ålades att svara för vettiga bostäder och stallar.

Skogsarbetet rationaliserades snabbt under 1950-talet inte minst till följd av bristen på arbetskraft. För att mildra denna tog Kopparfors ett ovanligt initiativ och anlät arkitekten Ralph Erskine som år 1951 ritade den senare så uppmärksammade skogsbyn i Jädraås.

Vid samma tid började kopplingen mellan skogsarbete och jordbruk att försvinna, hästen ersattes av maskiner och huggaren blev så småningom maskinförare.

Statistik från Stora Skog illustrerar drivkraften i utvecklingen: År 1957 krävdes 71 dagsverken för att producera 100 kubikmeter virke, år 1990 bara åtta!

SOM VI VET HAR UTVECKLINGEN sedan dess fortsatt. Idag bedrivs skogsbruket högeffektivt och inte bara för att producera virke utan också för att de många arter som hör skogen till skall kunna fortleva. Vargen har kommit tillbaka, den första kullen föddes i trakten av Ockelbo år 2001. Sedan dess finns en fast stam i Ödmården – vilket upplevs som ett problem av många.

Det nya och mest uppenbara är vindkraftens ankomst till storskogen. Där en gång röken från finnarnas svedjor steg över åsarna reser sig nu mer än 250 vindsnurror. Protesterna uteblev inte när de sattes upp vilket ledde till att antalet vindkraftsverk blev avsevärt färre än vad som planerats. Ändå är de så många att betraktaren på platser med utblick över de skogklädda höjderna möter ett helt nytt landskap. ■